

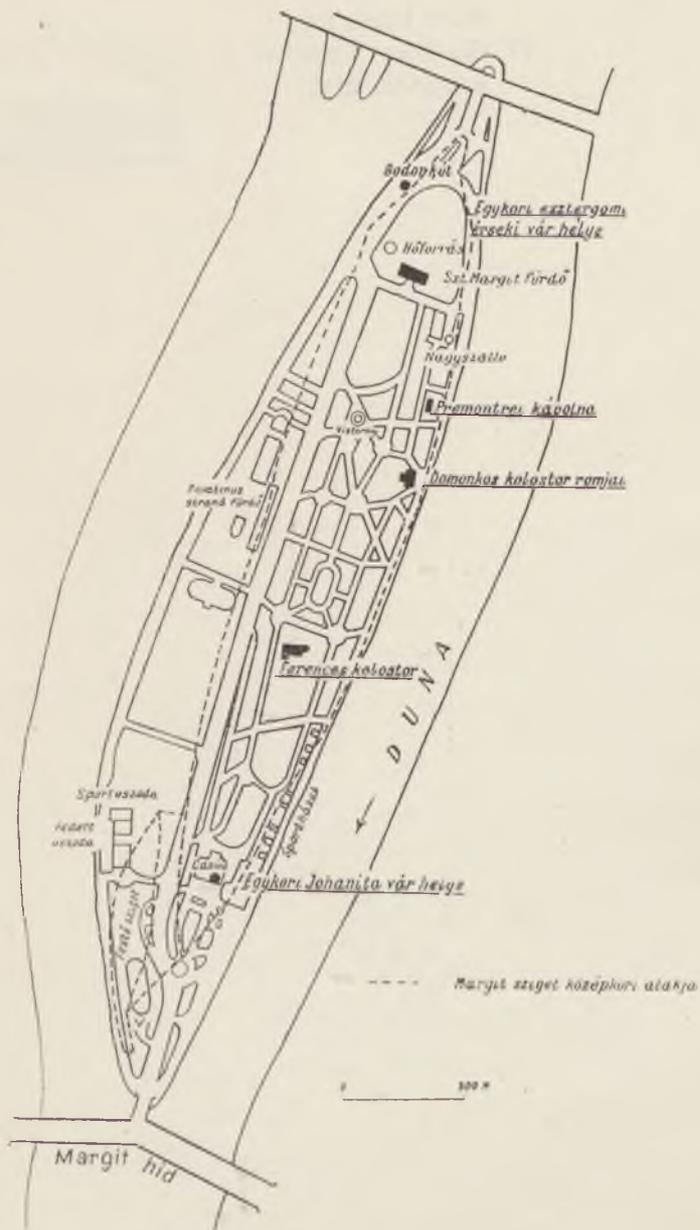

MARGITSZIGET

Holl Imre és
H. Gyürky Katalin
könyvtárából

Imre

A Margitsziget műemléki térképe

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA
MARGITSZIGET

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA

BUDAPEST, 1955

A címlapot tervezte :

NÁDAS JÓZSEF

A fényképfelvételeket

PETRÁS ISTVÁN, SEIDNER ZOLTÁN

és

HARSÁNYI JÓZSEF

készítették

Felelős kiadó : a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának igazgatója

Felelős szerkesztő : Pásztói Margit — Műszaki felelős : Benkő András

Készült az MNOSZ 5601—54 és 5062—50 A szabvány szerint

A/5 alakban, 2 ív terjedelemben, 4000 példányban

A MARGITSZIGET TÖRTÉNETE

A sziget történetének legelső adatai a római uralom koráig nyúlnak vissza. Az itt talált legrégebb emlékek: rommaradványok, feliratos kövek, pénzek, az i. sz. II—IV. századból arra utalnak, hogy a római birodalom Pannonia provinciája a mai Margitsziget területét is magába foglalta. A kiásott római temető, a sírkövek feliratai valószínűsítik, hogy nemcsak helyőrség volt itt, hanem állandó lakosság is megtelepedett.

A sziget római kori rommaradványairól a középkori esztergomi érseki és a Johannita várak körüli múlt századi régészeti kutatások számolnak be. Ma már ezeknek a maradványoknak nyoma sem látszik. De a pusztítást nem lehet egyedül a legújabb kor bűnéül felróni, már ezt megelőzőleg sem sok emlék hirdette a római kultúra fényét. Amint azt a sziget egyházi épületeibe beépített római köveken látjuk, a XIII—XVI. század építkezései gondosan hasznosították a letűnt idők építészeti hagyatékát.

A viszonylag kevés számú régészeti emlék ellenére bizonyosra vehető, hogy a nagy táborváros, Aquincum szomszédságában fekvő Margitsziget — melyhez ebben az időben még északról (Füredősziget) és délről (Festősziget) egy-egy szigetecke kapcsolódott — fontos védelmi szerepet is töltött be. Jelentőségét még növelhette az is, hogy északi csúcánál szelte keresztül a Dunát az a híd, melynek megkövesedett pilléreit a mai óbudai Dunapart és a Hajógyársziget magasságában a mederszabályozási munkák folyamán megtalálták.

A sziget története a népvándorlás évszázadai alatt homályban marad, első Árpád-házi királyaink okleveleiben jelenik meg újra „Nyulak szigete” néven. Nevét valószínűleg onnan kapta, hogy a királyok vadászterületként használták. A nyulak a lezárt, vízzel körülvett területen igen nagymértékben elszaporodhattak. A sziget elnevezése évszázadokon keresztül többször változott. A XIV. század óta viseli Árpád-házi Margit nevét, de a Nagyboldogasszony, Nyulak

szigete elnevezés vissza-vissza tér. Említik „Űr sziget”, „Budai sziget”, vagy „Duna szigete” néven is. A XIX. században általános a „Palatinus sziget” megjelölés.

A hagyomány szerint Imre király (1196—1204) a szigeten tartotta udvarát; feltételezhető, hogy ekkor már állott itt királyi lakhely — ennek mindedig nem akadtak nyomára.

A dús fűvel, fákkal borított vadaskert már a XII. századtól kezdve szerzetesrendek otthona lett. A század folyamán betelepült premontreiek elsőnek építették ide kolostorukat és templomukat. IV. Béla 1245-ös okleveléből tudjuk meg, hogy a király elődei a premontreieknek adták az egész szigetet — a birtoklástól a domonkos apácáknak történt későbbi adományozás fosztotta meg őket. A kolostorhoz kapcsolt Szent Mihály prépostságot az iratok 1528-ig említik.

A XIII. század a sziget középkori életének legjelentősebb korszaka. A tatárjárás tapasztalatai a védhető, támadások ellen biztonságot adó helyekre terelték a figyelmet. IV. Béla a körülkeríthető budai várhegyet benépesíti, s a Dunától körülölelt szigetre szerzetesrendeket telepít. Nagyarányú építkezések indultak meg, közel egy időben három helyen is kopácsoltak a kőfaragók kalapácsai: ekkor épült a szigeti domonkos és ferences kolostor, az esztergomi érsek vára és a Johannita-vár.

A virágkor beköszöntét a domonkos apácakolostor alapítása (1252 körül) jelzi; történetét a későbbiekben részletesen ismertetjük. 1270 körül jelentek meg a ferences szerzetesek. Biztos híreket 1276-ban kapunk felőlük, amikor IV. László király kiemeli, hogy a ferences rend kolostora és javai nem tartoznak az apácák szigeti birtokához. Két évvel később, 1278-ból megtudjuk, hogy a ferenceseknek a templom és a hozzákapcsolt kolostoron kívül prédikálólhelyük és temetőjük is volt a nyilvános út mellett. Megjegyzendő, hogy a leírás szerint ez körülbelül megegyezik a mai szigeti főútvonallal.

Ugyancsak a tatárjárás utáni időben költöztek a szigetre a Johannita lovagrend tagjai. Váruk a mai Casino vendéglő helyén állt, utolsó nyomai ennek építése közben tűntek el. Az építkezés közben négyszöget képező igen széles falakra bukkantak, mind a négy sarkon egy-egy erős torony alapozásának nyomaival. A Johannita várat IV. László 1278-as és 1282-es oklevele említi, amelyekben a domonkos apácáknak adományozza a szigetet — kivéve a keresztes vitézek házáat. IV. Miklós pápa 1490-ben megerősíti az adományozást és az apácákhoz tartozónak mondja a sziget falait, házáit, földjeit, utcáját „mely a János vitézek házától a kolostorok felé vezet, jelen és jövőendő épületeivel és lakosaival”.

Hasonló céllal épülhetett az esztergomi érsek vára is a sziget másik,

restenek eltemerfeoi. nagy erus hitnek
alatta. mint jobban lehetnek. De en
semmitkppen nem lelhetem hog az en
tefehez valaki valaminyemmel illatot
auagy tenetet teut volna. Ez ideben
az ferre meeg tenet nem tenet vala.
De zent margit azonnak is el temet
je utan bizonyosod nakon tenet egy
stromba faragatlan tenet az zent
venre auagy Poporira feljnl. ugi
mondnat vala az kemnyes mestere
kitet hoztat vala lombardiabol. erisnek
vala neue albert masinat petur.
hog miyton az tenet az ferre tenet
nagy edes illatot erzenek. Ennek
utanna ez feljnl meg mondot keu
myes mestereut faragatlan Popor
tot zent margit azonnak veres
marwanbol tyben mastan es felzik
ez zent zu. Miyton ez Popario meg
kerult volna. Peet auagy harom
holnap utan. es miyton az meite
rent el vitet volna az elebi fara
gation tenet az ferreul. es atar
najat az veres marwan Poporot

1. Egy kódexlap Ráskay Lea Margit legendájából

északi végén. Építésének ideje ismeretlen, létezéséről először IV. László már említett 1278-as oklevele tudósít bennünket. A vár fallal volt körülkerítve és erős torony is biztosította védelmét. A múlt században még látható romjait ma már föld borítja.

A szigeti domonkos apácakolostor alapítása szorosan egy személyhez : Árpádházi Margithoz kapcsolódik. IV. Béla király 1241-ben a vesztett sajiementi csata után először Felső-Ausztriába, majd Dalmáciába, Clissa várába menekült feleségével, a bizánci származású Laskaris

Máriával együtt. Itt született 1242-ben leányuk: Margit. Magyarországra való visszatérte után a király leányát a veszprémi apácakolostorba adta, amely főként főúri leányok nevelőintézetül szolgált. A gyermek 1252-ben költözött át 17 társával a számára alapított Nyulak-szigeti klostomba. 18 éves korában visszautasította II. Ottókirály kezét és haláláig, 1271-ig a szigeti zárdában élt.

A domonkos apácakolostor ünnepélyes alapítólevele 1259-ből való, amikor az már teljesen készen állt. Ebben a király megemlíti, hogy a kolostort „legkedvesebb lánya”, Margit lakóhelyéül rendeli és „Mint-hogy pedig a vallást képviselők csak úgy felelhetnek meg hivatásuknak, ha anyagilag nem szenvednek szükségét: a Boldogságos Szűz iránti határtalan tiszteletünk jeléül adtuk és adományoztuk a monostornak örök időkre Ó-Pest körül Vzlár, Sull . . . falvakat.”

IV. Béla adományozása csak a kezdetet jelentette. Az apácáknak 1276-ban már 80 falura terjedtek ki uradalmi. A kolostor, ahol a királyi gyermeket nevelték, természetesen vonzerővel bírt, a főúri családok szintén ide adták gyermekeiket és a zárdát elhalmozták adományaikkal.

A Nyulak szigetének középkori életéről a legtöbbet a domonkos apácakolostorral kapcsolatban tudunk. A középkori források két, teljesen elkülöníthető részre oszlanak. Az egyik csoportba az 1276-os szenttéavatási jegyzőkönyv és a Margit legenda sorolhatók, a másikba a nagy számban fennmaradt, adományozásokról és peres ügyekről szóló oklevelek. A jegyzőkönyvben és a Margit legendában a vallási légkör uralkodik, nyomát sem leljük annak a későhegyre menő gazdasági küzdelemnek, amely a fennmaradt oklevelekben tükröződik.

A domonkos kolostor volt Buda és Pest városának legnagyobb hatalmú feudális ura. A jövedelmek forrását nagyrészt a Buda és Pest környékén elterülő hatalmas birtokaik, vámszedési joguk, a mérlegelési monopólium jelentette. Budán és Pesten számos ház tulajdonosai, ugyanitt vámszedési joguk volt a vásárokon, a jenei révénél (a Nyulak szigetével szemben).

A XIII–XVI. századi oklevelek tekintélyes számban bizonyítják, hogy a szigeti apácák jogaik érdekében gyakran pereskedtek a budai, és pesti polgárokkal, a budavári főtemplommal, a budai káptalannal hajósokkal, vámosokkal, szerzetesrendekkel. A királyok a perek eldöntésénél úgyszólván minden esetben az apácáknak adták igazat. Így szól Mátyás király 1465-ös oklevele: „Amennyiben pedig azt állítanátok, hogy ti a vám alól a mi okleveleink által mentesek volnátok, azt akarjuk, hogy vélt jogotok hátul kövesse az apácák jogát.”

Övék volt a mérlegelési monopólium is, ami nagy sérelmet jelentett a városi polgároknak: neheze is túrték. 1453 júniusában 48 pesti polgár megverte az apácák vámtisztjeit, elragadták a mérlegeket és

2. A Margitsziget a török uralom alatt (1602)

ezáltal 3000 forint kárt okoztak nekik. A vásárvám miatti panaszait a rend tagjai még akkor is hangoztatják, amikor a török elől 1527-ben Nagyszombatba menekülnek. Közel száz falu birtoka mellett a vásárvám viszonylag kis jövedelmet jelentett, mégis évszázadokon keresztül nem mennek bele elvesztésükbe, a polgárok pedig makacsul kitérnek fizetése alól.

A domonkos apácakolostor hatalma, függetlensége szinte korlátlan volt; 1283-ban a pápa megengedte nekik, hogy megtarthatják személyes vagyonukat. IV. Sándor pápa már 1275-ben függetlenítette őket az esztergomi érsektől. Mátyás király idejében a domonkos rendfőnökök gyámsága alól is megszabadultak. Közvetlenül Róma alá voltak rendelve — a pápa pedig messze volt.

A kolostor történetének vallásos jellegű forrásai közül legkorábbi az 1276-ban készült szenttéavatási jegyzőkönyv.

Margit 1271-ben halt meg; királyi rokonai csakhamar Rómához fordultak szenttéavatása érdekében. A részletes vizsgálatot azonban csak 1276-ban indították meg, amikor a két Rómából küldött egyházjogtudós megérkezett a Nyulak szigetére.

3. A domonkos apácakolostor keleti o' dala. Lux Kálmán rekonstrukciója a zárda XIII. századi állapotáról

A pápai küldöttek megérkezése előtt országszerte kihirdették : jöjjön a Nyulak szigetére az, aki a királyleány életéről, csodás cselekedeteiről vallomást akar tenni. Az egybegyűlt 110 tanút 1276 júliusától októberig a szigeti apácaklastromban fogadták. A kihallgatásról készült jegyzőkönyv párbeszédese formában szószerint lejegyezte a kérdéseket és a tanúk vallomásait. A replikák friss váltakozásának köszönhető, hogy a 700 évvel ezelőtt elhangzott szavak ma is létezően hatnak. A jegyzőkönyv XVIII. századi másolata napjainkig fennmaradt.

Tanúkként elsősorban Margit apácatársai, a szigeti kolostorok lakói jelentkeztek, de számukat felülmúlták a szigeti, budai polgárok, vidékről jött jámbor zarándokok. Főúri származású tanú egy sem volt a kihallgatottak között.

A feltett kérdések legnagyobb része Margit életére és a csodákra vonatkozik, a többiek a tanúk életkörülményeiről érdeklődnek.

A biztosok minden tanútól megkérdezték : hány éves ? A válaszok igen változatosak ; a nyulak-szigeti apácák mindegyike meg tudta határozni életkorát, de a szerzetesek, vidéki papok és a világi tanúk már sokkal kisebb tájékozódottságot mutattak. Húszan egyszerű :

4. Lux Kálmán rekonstrukciója a XV. századi domonkos apácázárdáról

nem tudommal válaszoltak. Többen bizonytalanul feleltek: „Azt hiszem 100 esztendő vagyok, 50 vagy 60 esztendő lehetek”. Az egyik tanú így válaszolt: „Nem tudom (hány esztendő lehetek), de amikor a tatárok ebbe az országba betörték, három esztendő voltam, mint anyám mondotta.” A válaszból levonható következtetés szerint a tanú nem tudta kiszámolni; hány év telt el 1241 és 1276 között.

A világi tanúktól megkérdezték: szegény-e vagy gazdag? Az egyik így felelt: „gazdag voltam, de kiraboltattam”, a másik: „gazdag vagyok, amíg ki nem rabolnak.” Ezek alapján következtethetjük, hogy a közbiztonság nem állhatott erős lábon. A megkérdezett tanúk közül mindössze tizenegyen felelték azt, hogy: gazdagok, negyvennyolcan bizonytalan anyagi helyzetben voltak, vagy szegénynek vallották magukat. Vagyis az önsanyargató életet élő, testi munkához vonzó királyleány híre leginkább az elesett néprétegekhez jutott el.

A világi tanúk főként csodálatos gyógyulásokról számoltak be, míg az apácák és szerzetesek ismertették Margit életét is.

A 110 tanú közül 107-en magyarul vallottak, kettő latinul, német nyelven egyedül Ágnes, a budai bíró unokahúga szólt. A nyulak-szigeti kolostorok vezető papjain kívül — akik a tolmácsok szerepét

vállalták — egyedül Kadarkalászi Sándor nemesember tett latin nyelven vallomást. Ez utóbbi nem közönségesen művelt ember lehetett, diplomáciai szolgálatot is teljesített Nápolyban. A szerzetesek legnagyobb része nem beszélt latinul, de írni sem tudtak. A sokszor látott szöveget mechanikusan, értelem nélkül olvasták, a latinnyelvű imákat penitenciaként, vezeklésként ismételtgették.

A tény, hogy az apácák és a szerzetesek nagyrésze nem tudott latinul, elősegítette a magyar nyelvű irodalmi kialakulását. A kolostori életben nélkülözhetetlen vallásos történeteket nem latinul, hanem magyarul ismerték meg, olvasni tudó társuk segítségével. A felolvasó szerzetes a fordítást legtöbbször írásban is rögzítette. A magyar nyelvre fordított legendás történetek, amelyeket a fordító és a későbbi másolók egyéni megjegyzései fűszereztek, a fordításhoz kevésbé ragaszkodó, szabadabb változatok: az irodalmi magyar nyelv korai megnyilvánulásai.

A domonkos apácakolostor XIII. századi magyar nyelvű kéziratái nem maradtak fenn, de a felhasználásukkal készült XVI. századi Margit-legendát ma a Széchenyi könyvtárban őrzik. Írója Ráskay Lea domonkosrendi apáca, aki a XVI. század elején a szigeti klastromban írta kódexeit. Ráskay Lea a korábbi legendaváltozatok alapján állította össze kódexét, de nem másolt gépiesen. Erős írói egyénisége lépten-nyomon kiütközik a csodás történetekhez fűzött meghatottan csodálkozó megjegyzésekben. Ha mód nyílt rá, a XVI. század kolostori életének jelentősebb eseményeit is közbeiktatta. A műtörténetkutatás szempontjából megbecsülhetetlen az, hogy a történet fordulatait az általa is jól ismert kolostor egyes részeihez fűzi, mintegy kalauzol bennünket az épületben.

Árpádházi Margitnak a legenda alapján kibontakozó rajza a királyi származását megalázóan érző apáca képét mutatja. Főúri társai nyilvánvaló ellenségeskedése kísérte vezekléseit, a szegénység szeretetét és magát nem kímélő vonzódását a testi munkához. Margit sajátos vallásosságát Mezey László a Magyarországon a XIII. században meghonosodó begina mozgalomhoz kapcsolja. A beginizmus olyan világi nőmozgalom volt, amely az eretnekmozgalmakhoz hasonlóan a hivatalos egyházi felfogástól eltérő elveket vallott, az elnyomottak pártjára állt és olyan erényeket kultivált — szegénység, tisztaság —, amelyekhez cselekvő, munkás élet járult.

A szigeti domonkos kolostor a XIII. században emelkedett jelentősége legmagasabb fokára, de lényegileg mindvégig az ország legelőkelőbb egyházi nevelőintézete maradt.

A mohácsi vész után a török közeledtének hírére elmenekültek a szerzetesek, csak a szigeten maradt épületek várták biztos pusztulásukat. Az apácák is elhagyták a szigetet és véglegesen Pozsonyban

5. József nádor villája a ferences romok mellett (1847)

telepedtek meg, ahol 1615-ben a rend még élő tagjai a klarissza rendbe léptek át.

Az 1541-ben Budát megszálló török hadsereg a szigetre is bevonult. Az ott talált egyházi épületeket legnagyobb részben katonai célokra használták fel.

A Buda visszafoglalása (1686) körüli metszetek ezen a területen már csak romokat tüntetnek fel. Viszonylagos épségben találták a ferencesek kolostorát, amelyet a bevonuló katonaság lőszerraktárnak és kórháznak használt. A romokat a XVIII. században sokan már értetlenül nézték, történetét, egykori tulajdonosait nem ismerték. 1727-ből fennmaradt leírás a következőképpen szól : „ . . . Hat helyen különféle épületromok látszanak ; kettőből kitűnik, hogy valamikor templomok voltak . . . Egyébiránt miféle épületek lehettek e romok, azt a falak maradványaiból meghatározni nem lehet, az sem tudatik, kik voltak hajdan e sziget lakosai.”

A Margitszigetet 1686 után visszakapták a Budára visszaköltözött klarissza apácák. Amikor II. József megszüntette a rendet, a szigetet a vallási alapítványokhoz csatolták. Nem sokkal később, az országgyűlés Sándor főhercegnek adományozta. 1796-ban József nádor

6. Margitszigeti részletek 1870 körül

birtokába került, aki a szigeten villát építtetett 5. kép. és fejlesztését is szívügyévé tette. A Palatinus sziget — ahogy akkortájt nevezték —, sokat köszönhet a szenvedélyesen kertészkedő nádornak. Ritka, exotikus növényekkel telepíttette be a szigetet, rózsakertet létesített, s ezzel megvetette a ma is pompázó tájkert alapjait. Szőlőt is ültetett és amikor a napóleoni háborúk után I. Ferenc császár, Sándor cár, a porosz, bajor, szász és württembergi királyok meglátogatták, a szigeten rendezett számukra szüreti ünnepséget.

A szabadságharc után, a Duna szabályozásával kapcsolatban merült fel az akkor még három szigetből álló Margitsziget rendezése. A felső Fürdőszigetet a Dunameder szabályozásakor kotorták el. A déli Festőszigetet pedig a Margitszigethez kötötték, feltöltötték.

Már régóta tapasztalták, hogy a sziget mellett a Duna vize jóval melegebb, mint máshelyütt. Észlelték azt is, hogy az Óbudával szembeni szigetcsúcson magas vízálláskor párolgó pocsolják keletkeznek. 1866-ban az egyik víztócsánál sikeres próbafúrásokat végeztek. A gyógyhatású víz közelében fürdőt emeltek, szállodát építettek. Ugyanekkor indult meg a rendszeres parkosítás is. A gyönyörű kert és a gyógyfürdő már a múlt század végén idegenforgalmi látványosságzámba ment.

A sziget árnyas útján 1871-ben kocogott végig először a „modern” technika vívmánya: a lóvasút, és majdnem hatvan éven keresztül szállította a sziget látogatóit először a déli szigetcsúcs kikötőjétől, később az összekötő hídtól a fürdő felé.

Ebben az időben költözött ki családjával nyaranként a szigetre a nagy költő, Arany János. Itt töltötte az 1877-es év nyarát, amikor is a szigeti két hónap alatt több költeményt írt, mint máskor hosszú évek során. Itt fejezte be a „Toldi szerelmét”, s a sziget zöldjén pihentette szemét, amikor a bensőséges hangulatú „Őszikéket” írta. Arany János szobra jelöli ma azt a helyet, ahol a költő padja állt, a tölgyek alatt. Sokat és szívesen időzött itt — erről ír egyik versében :

*A tölgyek alatt
Szeretek pihenni,
Hova el nem hal
Város zaja semmi.
Zöld lomb közei
Áttörve” az égbolt
S a rét mezein
Vegyül árny és fényfolt.*

(A tölgyek alatt)

7. Arany János szobra a tölgyfák alatt. Strobl Alajos alkotása

Az 1877-ben elkészült Margithídhhoz csatolt szigeti szárnyhidat 1900-ban nyitották meg. A fiatal világváros idegenforgalmi nevezetességgé híresedett szigetét a főváros 1908-ban vásárolta meg 11 millió koronáért.

Az azóta megindult fejlődés kiteljesedésének ma vagyunk tanúi. A páratlanul szép, ápolt sétányok, a sport és szórakozási lehetőségek azóta sokmilliós tömeget csábítottak a szigetre. Megjegyzendő, hogy 1908–1945-ig nem ingyen élvezték a virágok, fák friss illatát — belépődíjat kellett fizetni. Ezt a felszabadulásig csak egy ízben: 1919-ben szüntették meg.

A XX. században már antológiát lehetne szerkeszteni azokból a költeményekből, leírásokból, amelyeknek tárgyát vagy háttérét a „Sziget” nyújtotta. Irodalmunk gazdag bőségszarujából vegyük elő Ady Endre szigeti versét :

*Vallott nekem a Nyulak szigete
Regék halk éjén. Ime, a titok :
Királyi atyja klastromba veté
Legendák szüzét, fehér Margitot.*

*Álom-leány volt : egy fojtott sikoly.
Ájulva hullt egy durva szó miatt.
S robogtak a királyi udvaron
Hajrázó, vad, bozontos férfiak.*

*Nyugatról várt sokáig valakit.
Nem vadbajúszi, lármás, mokány nagyúr
Dalos, törékeny, halk fiú legyén,
Asszonyos, kósza, könnyes trubadúr.*

*Már régen várt s megbénult a szíve.
Zúgott a vár, s prüszkölő kun lovak
Hátán érkeztek a helyke magyarok.
Ő nem jött : egy csöndes álm-lovag.*

*Ő nem járt a Duna táján soha,
Egy halk dalú és halk csöki legény.
És Jézusnak áldozák Margitot,
Ki ott halt meg a Nyulak szigetén.*

(Szent Margit legendája)

8. A ferencesek templomának romjai

A MARGITSZIGET MŰEMLÉKEI

Buda és Pest területén a mindent elsöprő városfejlődés a középkori városképnek csak itt-ott hagyta nyomatát. A fennmaradt műemlékek alapján csak élénk fantáziával képzelhető el a középkori Európa egyik legszebb városa. A Margitsziget viszonylag szerencsésebb volt: a török pusztítást és az ostromokat nem kerülhette el, de az utolsó évszázad építkezései tiszteletben tartották tájképi egységét — nem csúfították el bérkaszárnnyákkal. Így történt, hogy a leírásokból ismert hat középkori épületből háromnak romjai még ma is láthatók.

Induljunk el a Margithídtól, eleinte követve a sziget főútvonalát, s nézzük meg: milyen emlékeket őrzött meg számunkra az idő.

A FERENCES TEMPLOM ROMJAI

A szigeti főútvonal jobboldalán, a Majakovszkij színpad mögött tekintélyes magasságban emelkedő rom a ferencesek templomának maradványa, (8. kép) helyesebben — a kutatás mai állása szerint — a ferencrend első képviselőinek, a minoritáknak temploma volt. Ferenc-rendi eredetének ugyanis némileg ellentmond az, hogy a templom fennmaradt nyugati főhomlokzatának tengelyében helyezkedik el a viszonylag nagyméretű torony — ami nem egyezik a ferences rend építkezési szokásával, amely a tornyot a hajó mellett helyezi el. Ezzel szemben a XIII. századi oklevelek adatainak alapján ezen a környéken ferencesek telepedtek meg. A háromszögű oromzattal lezárt nyugati főfal felső részén a toronyból a karzatra vezető ajtónyílás látható, mellette gótikus mérműves ablak. A torony északi sarkában még kivehetők az emeletre felvezető csigalépcső maradványai és a boltozatot tartó gyámkövek. A fennálló rom műrészletei XIV. századi formákhoz állanak közel.

Amikor József nádor 1796-ban a romok mellé építtette villáját, a környéken még látható volt a kolostor kiterjedt rommezeje. Az építés folyamán felhasználták a falmaradványok kőanyagát és a szanaszét heverő faragott köveket.

1820-as leírás a ferences templom környékét így festi le: „Amint kilépve a ladikból, amelyen pár garasért átszállítanak a szigetre, a vizafogó szomszédságában minden órában megyen egy ladik, — olyan romantikus, üde látvány gyönyörködtet, mely annál bájosabb mentől beljebb megy. A sziget közepén egyszerűen, de ízlésesen díszített kerti lak áll, mely nyugati oldalával romoknak támaszkodik. A romok egy régi klastrom maradványai.”

9. A domonkos apáca kolostor romjai nyugatról, a torony összeállított párkányával és a XV. századi kút mellvédjével

A nádor villája (később Póló bár), az 1945-ös ostrom alatt elpusztult, ma már csak nagyrészt középkori kövekből álló déli fala látható, kopaszon tátongó ablaknyílásokkal.

DOMONKOS APÁCAKOLOSTOR (MARGIT ROMOK)

A szabadtéri színpad keleti oldala és a pesti szigetpart között találhatjuk meg romjait. Ez a rommező nagy kiterjedésével, történeti múltjával, értékes építészeti részleteivel legjelentősebb a sziget középkori maradványai között.

1838-ig a romok helyét lankás, dimbes-dombos földréteg borította, csupán a szentély északi és déli fala emelkedett a föld színe fölé. Az 1838-as nagy árvíz után a következő események irányították feléje az érdeklődést: József nádor főkertésze az áradat rombolása után földkitermelésre adott utasítást. A munkát a mai templomtoronyrom tetején kidomborodó földrészen indította meg. Ez a dombocsk a sziget síkságához képest olyan magas volt, hogy kilátót is emeltek

a tetejére. A kubikusok ásója alól falak bukkantak elő, ezeket követve lassan kibontakozott a középkori templom alaprajza. Megtalálták a szentély téglával borított padlózatát is. Ugyancsak a nádor főkertésze sírokat fedezett itt fel. A templom szentélyében márványkoporsót találtak, abban csontokat, drágakövekkel, gyöngyökkel ékes koronát, aranyhímzésű ruhadarabot, gyűrűt és néhány pénzt. Nagy volt az izgalom, valóságos zarándoklás indult meg a szigetre : azt hitték, hogy Árpádházi Margit sírját találták meg. Pedig a királyleány tetemét nem lelhatték fel, mert azt a menekülő apácák magukkal vitték Pozsonyba. A gazdag sírban valószínűleg az itt eltemetett V. István király hamvait találták meg.

A szentély padlója alatt 40—50 cm-re még húsz sírt tártak fel. Ezek közül mintegy tíznek oldalfalát téglával bélelték, a fedőlapok vörösmárványból készültek. A többenél aranyozott vas szegletpántokat találtak : ezek fakoporsók voltak. A templom hajójában az építést megelőző időkből kb. száz csontvázat magábanfogaló tömegsírra leltek. Lehetséges, hogy a tatárjárás áldozataira bukkantak.

Újabb ásátásokra 1914-ben került sor a Fővárosi Közmunkák Tanácsa megbízásából. Ekkor tűntek fel a templomhoz déli irányba csatlakozó helyiségek falai, a kolostor keleti oldalán levő termek és átjárók. A kerengőt körülvevő épületrészek a Lux Kálmán által 1923-ban vezetett ásátás alkalmával váltak ismertté. Ugyancsak ő készítette el a zárda XIII. és XV. századvégi állapotának meggyőző rekonstrukcióját (3—4. kép).

Ezt az eredményt gazdagította 1937—38-ban a Lux Géza által irányított feltárás. Az újabb ásátás megindulásának közvetlen oka az volt, hogy szomszédságában akkor kezdtek el építeni a szabadtéri színpadot. Az építkezéshez szükséges hatalmas földmennyiséget a legegyszerűbb volt a közeli romos területről ásátás útján előteremteni. Az ásátás eredményeképpen felszínre került a különálló kápolna, a délnyugati irányban fekvő épületcsoport és a hozzá vezető árkádsor. A teljes rommező még ma sincsen feltárva : a terület délnyugati és keleti részén fekvő falak jelzik, hogy a középkori kolostor épületei még nagyobb terjedelműek voltak.

A kolostor építéstörténetét illetőleg világosan kivehető, hogy a templom és a zárda legnagyobb része a XIII. században már állt, (3. kép) 1541-ig csak kisebb bővítéseket fogantatosítottak (4. kép) és a boltozatokat újították meg. Azt, hogy 1409 körül is folyt építkezés, Salvatus bíboros oklevele bizonyítja, aki búcsút engedélyez mindazoknak, akik a szigeti kolostorba zarándokolva az újraépítéshez segítséget nyújtanak.

Az alábbiakban a kolostor egyes épületeinek ismertetésénél a Margit legenda helyhez köthető részleteit is idézzük (lásd 14. kép).

10. A domonkos templom oratóriumának XVI. századeleji oszlopai és bejárata

Templom

Az északi kolostorkert (22) mellett elterülő templom már IV. Béla korában épült, hosszúszentélyű, egyhajós tér formájában. Az egyszerű, egyenes lezárású szentélynél a hajó nem sokkal szélesebb. A XIII. századi szentély (apszis) zárófalának alapozása még ma is kivehető a kibővített szentélybe vezető lépcső aljánál. Legkorábbi formájában a szentély keresztboltozattal, a hajó egyszerű famennyezzettel volt fedve. A templom főbejáratán, az északi kapun keresztül közelítették meg a szentélyt a világi hívek. A kolostor épületei felé a déli falon még három bejárat szolgált.

A templom szentélyét a Margit-legenda több ízben említi; ezen a helyen temették el Árpádházi Margitot. Ízes magyar nyelven idézi Ráskay Lea a királyleány szavait halála előtt :

„Én szerető atyámfiái. Én hamar meghalok és kérek titeket, hogy temettsetök engemet az karban az szent kereszt oltára elé. Ha pedig az kar annak miatta igen megszorul az sororoknak (apácáknak), tehát temessetök engemet az én imádkozó helyemben és ne féljetez azon,

hogy az én testemből valami nemő dohosság jőne ki, mert az én testemből semmi nemő dohosság ki nem jü.”

A szent kereszt oltára, tekintve, hogy a templom főoltára Nagyboldogasszony nevét viselte, a szentély valamelyik oldalsó falát díszítő mellékoltár lehetett. A kiráyleány attól tart, hogy a síremlék elfoglalja a közös imádságra összegyűlt apácák helyét. A szentélyhez fűződnek a legendának Margit eltemetéséhez és síremlékéhez kapcsolódó tudósításai is :

„Mikor ez szent szűz ez gyarló világból kimult vala, annak utánna harmad napon az provinciális csináltata fából egy igen erős szekrényt és igen erősen megvaszattatja . . . vasakkal és vaskarikákkal. Ennek utánna beletevék szent Margit asszonynak ő szent testét, ezenképpen vevé esztergomi érsek, váci püspök . . . sororoknak sokaságával az szekrényt . . . és vivék az szentegyházba az Bódogasszonynak oltára elejiben, az nagyoltár elejiben, nagy tisztességgel.”

A Boldogasszony oltárnak, a templom főoltárának helyét ismerjük : a szentély keleti zárófalának közepén volt, ez előtt helyezték el Margit testét. Síremlékéről így szól a legenda :

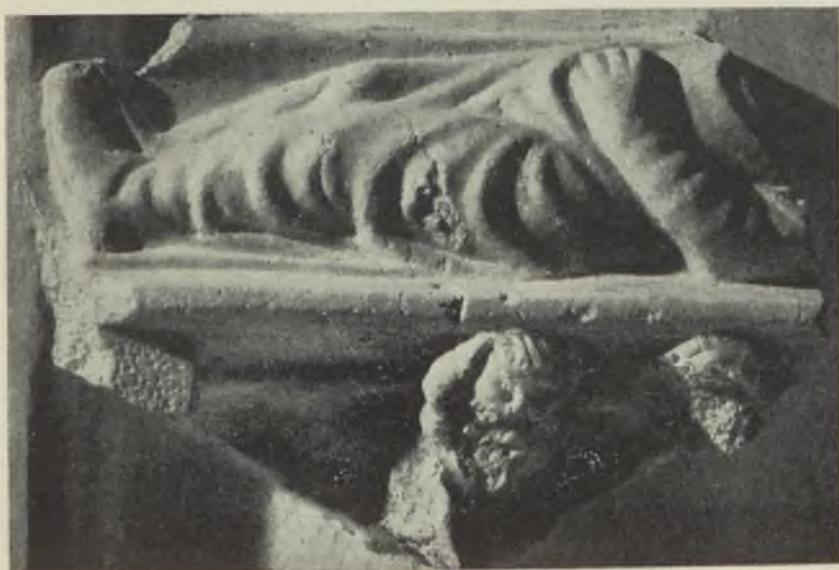
„Ez időben az sérre (sírra) még követ nem töttek vala, de szent Margit asszonynak temetése után tizenegyed napon tőnek egy otromba faragatlan követ az szekrényre, avagy koporsóra felyül. Ugy mondanak vala az kőművesek, kiket hoztak vala Lombardiából — egyiknek vala neve Albert, másiknak Pétör — hogy mikor az követ az sérre tevék, nagy édes illatot érzének, ennek utánna az felyül megmondott kőműves mesterök faragának koporsót szent Margit asszonynak verős márványból, kibem mastan is fekszik ez szent szűz.”

A szövegben szereplő „szekrény” a szó középkori használatában értendő : ekkoriban a ruhát is koporsószerű fekvő ládában tartották.

A legenda máshelyütt fehérmárvány síremléket említ, amit később tehettek a Péter és Albert által készített vörösmárvány koporsó fölé. Az 1937—38-as ásatásoknál szanaszét szórva fehérmárvány dombormű töredékeire bukkantak. A faragványokon síró apácafejek és ruharedők voltak láthatók (11—12. kép). Lux Lálmán rekonstrukciója szerint a síremlék négszegletes, domborműves lapokkal díszített alsó részből és az oszlopok tartotta baldachinból állt (13. kép). Balogh Jolán megállapítása szerint az emlék nem közvetlenül Margit halála után készült, hanem a XIV. század első felében Tino da Camaino sienai szobrász köréhez tartozó művész készítette. Ez a kutatási eredmény nem áll ellentétben a legenda híradásaival sem, mert a XIII. századi Péter és Albert nem fehér, hanem vörösmárvány koporsót faragtak. Az ásatás másik értékes szobrászati lelete a Halászhástya kőtárban levő XIII. századi embernagyságú figura.

11. Apácafej töredék a Margit síremlékről

12. Fekvő alak a XIV. században készült fehérmárvány Margit síremlékről

A szentélynél valamivel szélesebb hajó végénél szokatlan módon nem a főbejárat van, hanem a templom egyetlen tornya. Négyyszög alapú alsó részéhez feljebb nyolcszögletű toronytest kapcsolódott. A nyolcszögű toronypárkány egy részlete tekintélyes nagyságban fennmaradt, az 1938-as ásatásoknál találták meg egy darabban. Feltehetően törökkori robbanás következtében zuhant le. A torony és a párkány részleteit a francia gótikához közelálló XIII. századi formák jellemzik.

A templom XV. századi bővítése 1409 után indulhatott meg. Ennek nyomait őrzik a kibővített szentély fennmaradt sarokpillérei. A XV. századi építés folyamán az apszist keleti irányba bővítették és a nyolcszög három oldalát követő fallal zárták le, valamint néhány lépcsőfokkal a padlózatot is felemelték. Ugyanekkor a hajót is hálóboltozattal fedték a régi famennyezet helyett, és a boltozat súlyát tartó támpillérek számát is megnövelték. Ezek külső elhelyezését a szorosban a templom mellé épített kerengő akadályozta, így a belső támpillérrendszer ritka megoldását választották.

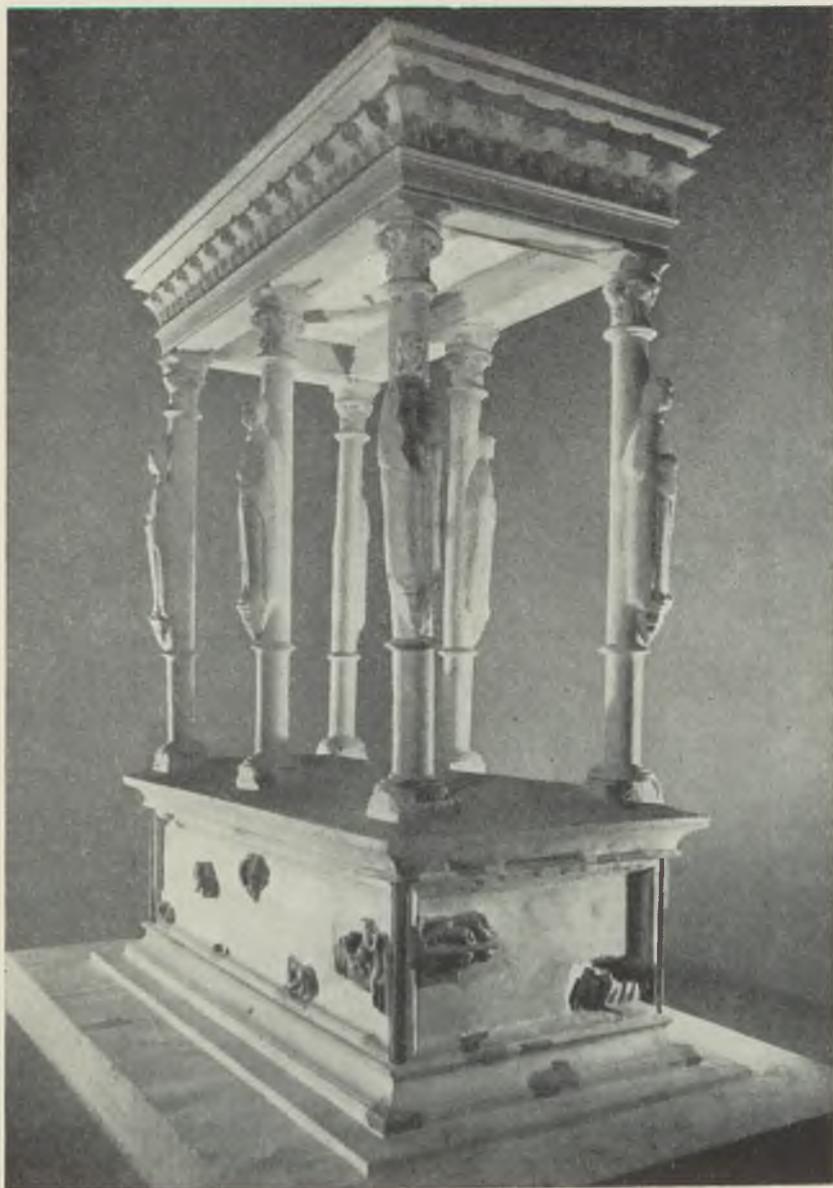
A templom XVI. századi építkezéséről maga Ráskay Lea számol be a Cornides kódex befejező soraiban: „Irták az Úrnak esztendejében 1510-ben, ezen esztendőben kezdték boltozni az egyházbeli sanctuariumot.” A XVI. századi boltozás falvei ma is láthatók a szentély falán. Ugyanebben az időben készült az oratórium gyémántmetszéses faragású ajtaja. A XVI. századi kései gótika jellemző vonásait árulják el az oratóriumot tartó oszlopok kiásott lábazati részei is.

A kerengő és a környező helyiségek

Ennél az ásatási területnél ismét a Margit-legendához fordulunk eligazítás végett. Azt a részletét idézzük, amikor a királyleány közli a domonkos provinciálissal, hogy a kolostort hamarosan előnti az árvíz. A szerzetes, minthogy nem látja víznek nyomát, úgy véli, hogy Margit nem mondott igazat. „Tehát imádá az Istent szent Margit asszony mondván: Uram Jézus kérlek tégedet, mutassad meg ez provinciálisnak, hogy én igazat mondok. Tehát ime csodálatos dolog, az Duna nagy hertelenséggel megáradá és kezdé nagyon felnevekedni az víz.”

Kövessük a provinciális menekülésének útját a kolostor térképén (14. kép):

„Az provinciális ez időben vala egy kertben (21) az sororokkal. Hallván és látván az víznek ő nagy zugását és hertelen jüvését, igen megjijede és elfutamék az kertből az kerölöben (kerengőbe, 14) de ott nem maradhata meg az víztől. Ennek utánna futa egy kis mezőeskére, kit mastan hívónk klastrom közepinek (15). Az időben ott mielenek az sororok

13. Árpádházi Margit síremléke. Lux Kálmán rekonstrukciója

nyárban. Ez kertben vagy mezőcskében voltak néminemő fák és deszkák, kivél az kerőlőt megtámogatták vala, ezekre hága fel az provinciális az víz elől.”

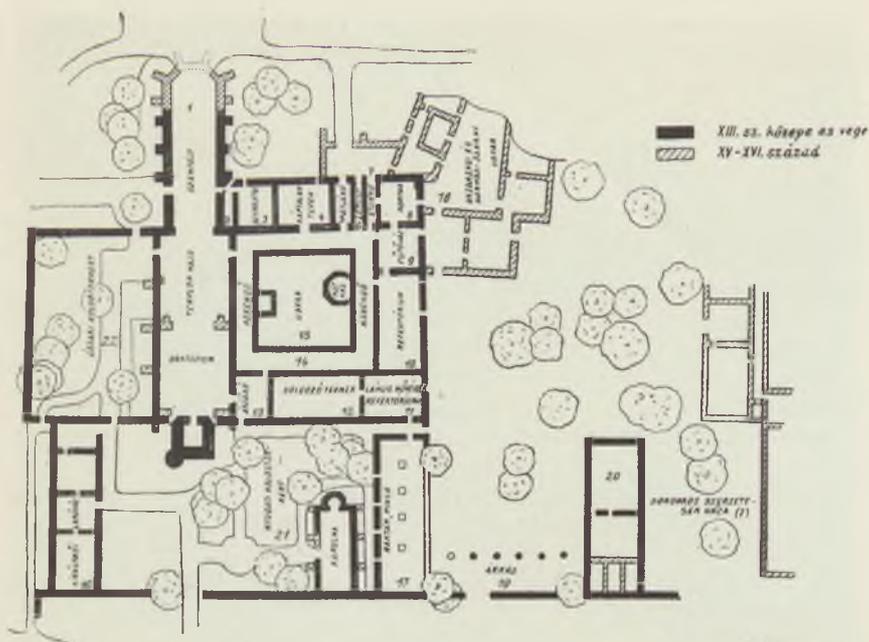
A „kis mezőske kit mastan hívunk klastrom közepinek”, azt a kertcskét jelenti, amelyet a kerengő — a kolostor négyszögletű tömbjének belső folyosója — ölel körül. Ez az árkádokkal körülvelt intim hangulatú tér a középkori kolostorok legszebb része. Ennek déli falához illeszkedő nyolcszögletű kútház — szobrászati dísszel, faragott vízköpökkel ékes építmény — a XV. században készült, amiről fennmaradt párkánya is tanúskodik.

A kerengőt körülvevő helyiségek általában közös termek; a hálóhelyiségek, cellák az emeleten helyezkedtek el. Ha a templom szentélyéből elindulunk (1), a sekrestye (3) után jutunk el a provinciális menekülésének egyik állomására a káptalanterembe, kapitulumházba (4). Ez volt az a helyiség, ahol a nyilvános bűnvallomás után az apácák elszenveték a kiszabott büntetéseket a káptalani összejövetelek után. Ezt követi a kerengőt és a kolostor külső bejáratát összekötő átjáró (5) és az emeletre felvezető lépcső (6) és a konyha előtere (7). A konyha (8) délnyugati sarkában, feltárásakor megtalálták a tűzhelyet is. A láng fölé átluggatott kőlapot helyeztek, melynek nyílásaiba helyezték el a főzőedényeket.

Nyugat felé fordulva a konyhából ajtó vezet a fűtőházba, kalfaktóriumba (9). Ehhez csatlakozik a kerengő felőli bejáróval a refektórium, a közös ebédlőterem (10). A szabályok szerint előírt kézmosást az apácák a XVI. század elején már az ebédlőterem bejárata melletti vörösmárvány kézmosómedencében végezték, melynek nyomai ma is láthatók falán. A kerengő mellett nyugatra a laikus nővérek refektóriumára és a dolgozó terem helyezkedett el (11 — 12). Arról, hogy milyen munkát végeztek itt a sororok, fennmaradt néhány adat. Egy helyen említi a legenda, hogy a királyleány „némikoron kedeg (pedig) gyapjat fon vala”, másutt: „ebédnek utánna kézi dolgoz teszen vala, művet és szenteknek ereklyéihez való ékességet.”

A templom előudvarának (22) nyugati részéhez különálló épület-tömb csatlakozik (16). A legújabb vélemény szerint ez volt a legenda által említett „néminemő ház, mely házban szokott vala maradni a királyné asszony, szent Margit asszonynak anyja, mikoron jó vala az klastromhoz.”

A nyugati udvar déli oldalán (21) kápolnát tárt fel az 1938-as ásatás. Egyhajós a nyolcszögletű oldalával záródó szentélyű tér, melyen két építési periódus különböztethető meg. Lábazati párkányáról ítélve az apszis és az eredetileg síkmennyezettel épített hajócska a XIII. század végéről származik. A kelteztés alátámasztja, hogy az apácák 1285-ben kápolna építkezésre kaptak engedélyt. Később, a XVI.

14. A domonkos kolostor ásátásainak alaprajza. (Lux Géza felmérése)

században ezt az épületet is átépítették, hálóboltozattal, támpillérekkel látták el. Ráskay Lea írja egyik kódexében : „végeztetett szent Lucia asszony estéjén szerdán, az Úr születése után ezeröttszáz tizenötben, ezen esztendőben szentelték meg a kápolnát szent Katarina napján vasárnapon.” A feljegyzés minden valószínűség szerint a leírt kápolna átépítése utáni újraszentelésre vonatkozik. Feltárása óta Margit sírkápolnájának tartják. A feltevés okvetlenül indokolt: a sír, vagy az ereklyék áthelyezését a kolostor templomából, ahol az apácák előírt imáikat végezték; a zarándokok zavaró jelenléte sürgethette. Nem tudni: mikor emelték ki a sírból és helyezték ereklyetartóba a holttest egyes részeit. Bizonyos az, hogy 1515-ből való leltár ládikát említ, amelyben Margit fejét szokták nyilvános tiszteletre kitenni.

A kápolna szentélyébe a XVI. században egyszerű tömboltárt emeltek, melynek érdekessége, hogy felállításához korábbi gótikus faragványokat használtak fel.

Az ásátások további részei: a konyha sarkához csatlakozó gazdasági épülecsoport (18) és a kápolna melletti raktár-pincehelyiség (17)

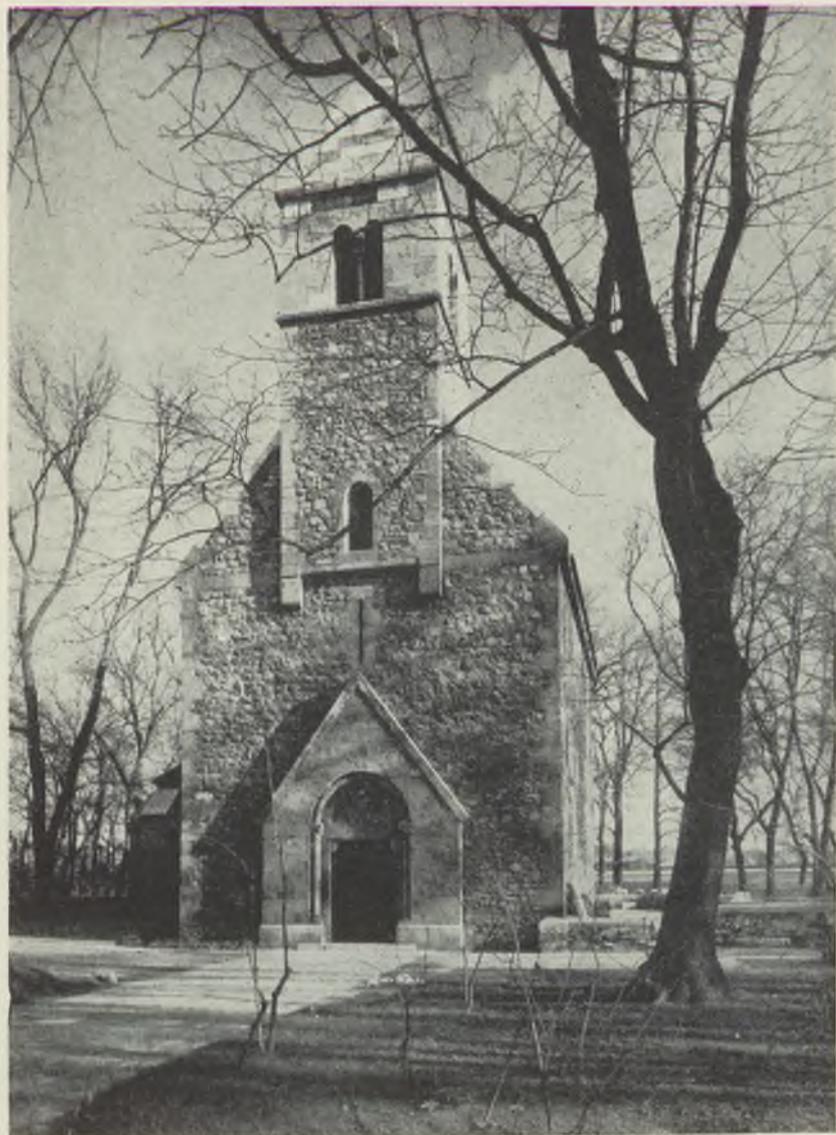

15. A premontrei prépostsági kápolna romjai a felépítés előtt

feltárása félbenmaradt. Ugyanez a sorsa a kolostor legdélibb épületcsoportjának is (20). Feltevésünk szerint ez utóbbi volt a szigeti domonkos férfi-szerzetesek lakóhelye. A domonkosok látták el az apácák számára az egyházi szolgálatokat, intézték gazdasági ügyeiket. Nem sokan lehettek, bizonyos, hogy nem bírtak különálló kolostort és templomot. A domonkosok feltételezett házáat az apácaklastrommal fedett-arkádós folyosó (19) kötötte össze.

PREMONTREI KÁPOLNA

A Víztoronytól valamivel északkeletre fekszik. A romok alapfalait a Fővárosi Közmunkák Tanácsa ásatta ki 1923-ban, amikor előtűnt a kis egyhajós, kerekszentélyű kápolna és néhány hozzácsatlakozó falmaradvány. A XII. századból származó épület belsejében még egy régebbi, talán XI. századi kápolna alapfalait lelték meg. A tiszta románstílusú épület meghatározását megkönnyítette az, hogy fal-

16. A rekonstruált premontrei kápolna

17. Margit-fürdő. Ybl Miklós alkotása

maradványai a premontreiek betelepülésével azonos időből származnak.

A premontreiek kápolnája mellett volt egykor a kolostor és a Szent Mihály prépostság is. Alapfalainak csak egy részét ásták ki, a többi a föld alatt rejtőzik.

A viszonylag kisméretű kápolna bővítését a XV. században úgy oldották meg, hogy déli oldalához szögletes záródású kápolnát építettek.

A XII. századi kápolnát 1932-ben Lux Kálmán építész rekonstruálta (16. kép). Az alapfalak vonalának szigorú figyelembevételével készült el az egyszerű újjáépítés. A templom homlokzata fölé helyezett toronynak a hajóban talált erős pillérpár szolgált alapjául.

★

A Margitsziget középkori műemlékei után vegyük sorra a múlt század hagyatékait is. A hőforrás felfedezése után meginduló épít-

18. A marosvásárhelyi zenélő kút másolata

kezés irányítója az Operaház alkotója : Ybl Miklós volt. Tervei szerint készült a Margit-fürdő épülete (1868–70), „T” alakú alaprajzzal, kupolával ; az egyes szárnyak megoldása háromhajós, bazilikás építkezésre emlékeztető (17. kép). A szigeti Nagyszálló a fürdővendégek befogadására épült, napjainkban furcsán fordított a helyzet : a Nagyszálló virágzik, az akkori fürdő pedig romokban áll. 1868–70 között még Ybl tervei szerint készült az ivócsarnok, vízesés, posta, kilátó, gépház és néhány villa.

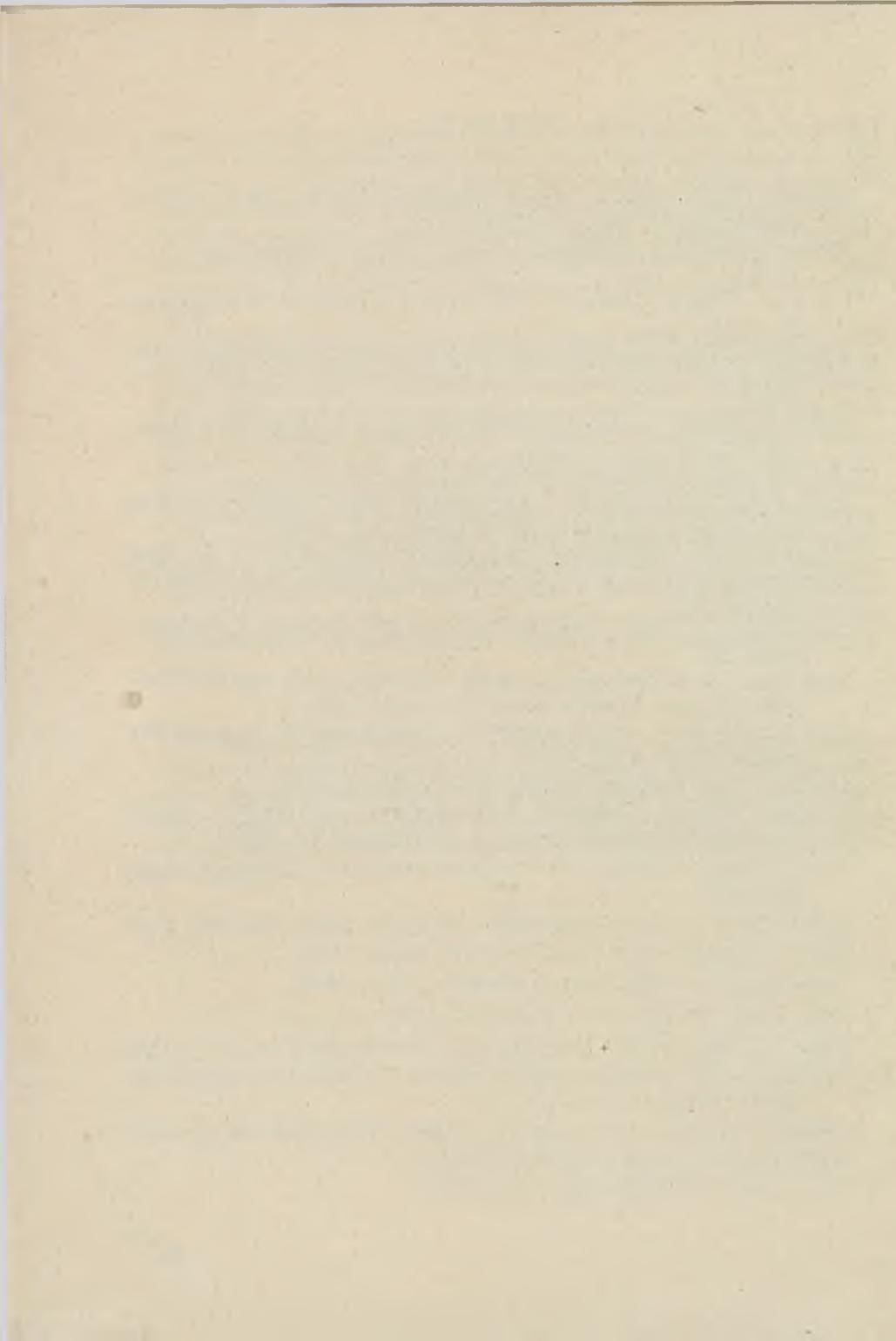
1936-ban állították fel az óbudai szigetparton a marosvásárhelyi zenélőkút másolatát (18. kép). Eredetije Marosvásárhely főterén állt, Bodor Péter erdélyi születésű ezermester készítette 1820-ban. Bodor Péter 1788-ban született, gyermekkorában fürő-faragó hajlamosságával hívta fel magára környezetének figyelmét : 5 éves korában oltárt faragott, 11 éves volt, amikor zsebben hordozható vízimalmot készített. Tehetségére felfigyeltek és a bécsi Politechnikumra küldték. A marosvásárhelyi kút olyan elmés zenélőszerkezetet rejtett magában, amely kizárólag víz hajtóerejével járt. Hatalmas, orgonához hasonló hangját a szomszédos falvakban is meghallották. A marosvásárhelyi kutat, amikor 1911-ben színház építését vették tervbe, lebontották. A margitszigeti másolat a második világháború alatt erősen megsérült, helyreállítása 1954-ben történt, Pfannl Egon építőművész tervei szerint.

*

A Margitsziget természeti szépségeivel, kultúránk évszázados emlékeivel, sport- és szórakozási lehetőségekkel, a pihenésre és szépségre vágyók egyik legkedvesebb helye Budapesten. Ez a kis ismertető azért készült, hogy a sziget mai szépségeinek rajongói legközelebbi sétájuk benyomásait a múlt emlékeinek felelevenítésével is gazdagíthassák.

IRODALOM

- Balogh Jolán*: Tino da Camaino magyarországi kapcsolatai. Művészettörténeti Értesítő. 1953. 107. l.
- Divald Kornél*: Budapest művészete a török hódoltság előtt. 35—46. l.
- Fraknoi Vilmos*: Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Bp. 1896. I.
- Gárdonyi Albert*: Budapest történetének okleveles emlékei. Bp. 1936.
- Gerevich Tibor*: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. 119—120. l.
- Gyömsrey Sándor*: Budapest gazdaságtörténete a feudalizmus korában. XIII—XVII. sz. Kézirat.
- Horváth Henrik*: Árpádházi Margit síremléke. Bp. 1944.
- Kiss Kolos—Lux Kálmán*: A margitszigeti Szent Mihályról elnevezett premontrei prépostság története. Bp. 1931.
- Kubinyi Ferenc*: Margitsziget műemlékei. Arch. Közl. II. sz. 1861.
- Lux Géza*: Újabb ásatások a Margitszigeten. Különnyomat. Technika. 1938. 6. sz.
- Lux Géza*: A szent Margitsziget leírása. Magyar Építőműv. 1943—44.
- Lux Géza*: Szent Margitsziget török hódoltság előtti építészeti emlékei. Magyar Építőművészet. 1942. 305—310. l.
- Lux Kálmán*: A szentmargitszigeti domonkosrendi apácakolostor romjai. Élet. 1923. 122. l.
- Lechner Jenő*: Budapest műemlékei. Bp. 1924. 50—54. l.
- Mályusz Elemér*: Árpádházi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája). Károlyi emlékkönyv. Bp. 1933.
- Mezey László*: Irodalmi műveltségünk kezdetei az Árpádkor végén. Bp. 1955.
- Osváth Gyula*: Szent Margitsziget hajdan és most. Budafok, 1901
- Őri G. György*: Margitsziget története. Kassa, 1876.
- Radványi Imre*: Margitsziget története. Pest, 1858.
- Rexa Dezső*: Margitsziget. Budapest, 1940.
- Rupp J.*: Buda és Pest környékének helyrajzi története. Pest, 1868.
- Siklóssy László*: Hogyan épült Budapest? A Fővárosi Közmunkatanács története. Bp. 1931.
- Szerelmey Miklós*: Magyar hajdan és jelen. Pest, 1847. Margitsziget. Szent Margit és szigete. Budapest, 1944.
- Törs Kálmán*: Margitsziget. Pest, 1872.

MŰEMLÉKEINK

c. sorozat közeljövőben megjelenő füzetei:

Szilágyi János:

AZ AQUINCUMI AMFITEÁTRUMOK

Gerő László:

A PESTI BELVÁROSI PLÉBÁNIA-TEMPLOM

